

М. М. Яцишин*

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Конституція України як Основний Закон держави і кримінально-виконавче право як встановлена державою система правових норм, що регулюють суспільні відносини у процесі виконання покарань, — ровесники. Свій відлік вони ведуть з 1996 року. Їх становлення, як власне і сам процес функціонування в якості норм права, проходить нелегко, в умовах широкомасштабної реформи з удосконалення як усього законодавства, так і окремих галузей, зокрема, кримінально-виконавчого права, від якого багато у чому залежить ефективність боротьби зі злочинністю та її кінцеві результати. У цьому зв'язку важливо проаналізувати процес реалізації основних конституційних норм у новоствореному кримінально-виконавчому законодавстві.

Відомо, що в Конституції України закріплені загальноправові (конституційні) принципи, які діють у всіх галузях права, а норми Конституції є нормами прямої дії. Тому всі закони України, в тому числі й норми кримінально-виконавчого законодавства, повинні відповідати її вимогам. Виявлення такої відповідності — першочергова (методологічна) умова будь-якого дослідження. У юридичній літературі останніх років така відповідність (або навпаки — невідповідність) добре простежується у наукових виданнях на зразок науково-практичних коментарів Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України. Першу і цілком вдалу спробу роз'яснення норм КВК України здійснили провідні фахівці Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України А. Х. Степанюк та І. С. Яковець¹. У цьому ж році аналогічне видання, виконане колективом авторів за заг. ред. А. Х. Степанюка². Крім того, чимало цікавих наукових положень з досліджуваної проблеми знаходимо в навчальних посібниках з кримінально-виконавчого права, підготовлених авторськими колективами провідних вчених у цій галузі права (В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк і ін.). На відміну від названих, у пропонованому дослідженні увага акцентується виключно на закріпленні у кримінально-виконавчому законодавстві основних положень Конституції України.

У дослідженні ставиться мета проаналізувати й охарактеризувати основні положення (принципи) кримінально-виконавчого права, які на конституційних засадах регулюють комплекс суспільних відносин, що виникають з приводу та у процесі виконання й відбування кримінальних покарань й застосування до засуджених засобів виправлення і ресоціалізації.

З точки зору загальної теорії держави і права, як теоретичної основи кримінально-виконавчого права, коло проблем, які на конституційних засадах належить вирішувати у його правовому полі, визначені і ґрунтуються на принципах, що відповідають основним принципам побудови та функціонування національної правової системи, закріплених у ст.ст. 8, 9 і 19 Конституції України, а саме:

- 1) верховенство права, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності;
- 2) найвища юридична сила Конституції. Згідно з цим принципом, закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй. В іншому разі прийняті акти мають визнаватися недійсними й не підлягають виконанню;
- 3) визнання положень Конституції нормами прямої дії. Цим зумовлено, що конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо³.

© Яцишин М. М., 2009

* доцент кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), кандидат історичних наук

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Вид. друге, доп. і перероб. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. — 560 с.

² Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський [та ін.]; за заг. ред. А. Х. Степанюка. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 496 с.

³ Правознавство: Підручник / Авт. кол.: Демський С. Е., Ковальський В. С., Колодій А. М. (керівник авт. кол.) [та ін.]; за ред. В. В. Колейчикова. — 7-е вид., стер. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 154.

Критерії, за якими положення та ідеї, виражені в Основному Законі, можуть бути віднесені до принципів кримінально-виконавчого права:

- вони повинні відображати загальну спрямованість кримінально-виконавчої політики і закономірності в розвитку кримінально-виконавчої системи, а також предмет, завдання, функції кримінально-виконавчого законодавства;
- у своїй сукупності вони мають пронизувати все кримінально-виконавче законодавство, вказувати на основні напрямки його розвитку і удосконалення;
- вони повинні характеризуватися стабільністю;
- вони мають бути внутрішньо погодженими та взаємопов'язаними і повинні становити систему⁴.

Система принципів кримінально-виконавчого права, базуючись на вищезазначених конституційних принципах, включає положення, що відображають сутність виконання покарань, являють собою орієнтири для суб'єктів виконання покарань, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання, і містить ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, про результат цілеспрямованих зусиль адміністрації органів та установ виконання покарань (далі — УВП).

Ст. 5 КВК України визначає наступні принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і УВП⁵.

Так, принцип невідворотності виконання і відбування покарань є похідним від принципу невідворотності покарання та невідворотності кримінальної відповідальності, згідно з конституційно-правовим статусом людини і громадянина (ст. 58 Конституції України, з роз'ясненням Конституційного Суду України, рішення № 1-рп/99 від 09.02.1999 р.). На думку А. Х. Степанюка, важливість коментованого принципу в тому, що він встановлює правила, за якими здійснюється кара, виконуючи роль механізму кримінально-виконавчої діяльності. Тобто принцип невідворотності невіддільний від кримінально-виконавчої діяльності, безпосередньо наявний у ній, визначає її істотні риси. Невідворотність виконання покарання є підґрунтям доцільної діяльності адміністрації органів та УВП, принципом винятково кримінально-виконавчої діяльності, як об'єктивна необхідність доведення до логічного завершення зусиль правоохоронних органів по реалізації кримінальної відповідальності⁶.

Законність, як принцип кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавчого законодавства, діяльності органів та установ виконання покарань, проявляється у забезпеченні верховенства закону, взагалі, і регулюванні виконання покарання, зокрема, та передбачає його пріоритети перед іншими нормативними актами у цій сфері. У Конституції України цей принцип закріплений у багатьох статтях, які загалом складають основний зміст принципу конституційності, законності суспільного ладу України, де основні засади організації і діяльності українського суспільства визначаються і гарантуються Конституцією, а основні форми суспільної діяльності та інших суспільних відносин, у тому числі й відносин між державою та особою під час виконання кримінальних покарань, визначаються законами України.

Так, у ст. 6 Конституція України визначила, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до Законів України (Постанова Верховної Ради України “Про стан боротьби із злочинністю та забезпечення законності в державі” від 18.11.1997 р., № 640/97-ВР; Закон України від 05.11.1991 р. “Про прокуратуру”; Закон України від 15.12.1992 р. “Про статус суддів”; Закон України від 20.12.1990 р. “Про міліцію” і ін.).

⁴ Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частина): навч. посіб. / О. М. Джуца, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський [та ін.]; За заг. ред. О. М. Джуци. — 2-е вид., перероб. та допов. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 23.

⁵ Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський [та ін.]; за заг. ред. А. Х. Степанюка. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 20-21.

⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Вид. друге, доп. і перероб. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. — С. 21-22.

Ст. 62 Конституції України встановлює, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

На практиці це важливе конституційне положення регулюється Законом України “Про попереднє ув'язнення” від 20 грудня 2005 р. № 3235-IV, згідно з яким попереднє ув'язнення є запобіжним заходом щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили. Тримання осіб, взятих під варту, відповідно до завдань кримінального судочинства, здійснюється на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поведіння з ув'язненими і не може поєднуватися з навмисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність. Згідно зі ст. 6 Закону, особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами⁷.

У відповідності з п. 14 ст. 92 Конституції України — виключно законами України визначаються правові засади діяльності органів і установ виконання покарань. Тобто даний принцип має реалізовуватись з суворим дотриманням Конституції і кримінально-виконавчого законодавства органами та УВП і їх посадовими особами. Цей принцип конкретизується у статтях КВК, Законах України від 1 грудня 1994 р. № 264/94-ВР “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”; від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР “Про застосування амністії в Україні”; від 2 березня 2000 р. № 1526-III “Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи”; від 10 липня 2003 р. № 1104-IV “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”; від 23 червня 2006 р. № 2713-IV “Про Державну кримінально-виконавчу службу України” та інших.

Важливі положення принципу законності в діяльності органів і УВП закріплені як правові норми і схвалені указами Президента України. Зокрема, на підставі Указів Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98, від 12 березня 1999 р. № 248/99 та від 12 червня 2000 р. № 787/2000 був створений Державний департамент України з питань виконання покарань і визначений як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який безпосередньо реалізовує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, а Указом від 31 липня 1998 р. було затверджене відповідне Положення до нього; Указом Президента України від 19 липня 2005 р. № 1118/2005 затверджене Положення про порядок здійснення помилювання тощо.

Крім того, окремі конституційні положення конкретизуються постановами Кабінету Міністрів України та відомчими нормативно-правовими актами. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 286 визначена структура центрального апарату Державного департаменту; постановою від 1 квітня 2004 р. № 429 затверджені Положення про спостережні комісії та Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах тощо.

Важливо, що вимоги цього принципу, відповідно до ст. 9 КВК України зобов'язують і засуджених, які відбувають покарання, виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватись правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб, виконувати законні вимоги адміністрації органів і УВП. Невиконання засудженими своїх обов'язків і законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність. Але і в даному випадку держава не відмовляється від своїх засуджених громадян (ст. 25 Конституції України), більше того, ще й охороняє їхні права, свободи та законні інтереси так само, як і законотворчих громадян.

⁷ Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. — Х.: Харків юридичний, 2008. — С. 556-557.

Таким чином, підтримка режиму законності відповідно до конституційного принципу законності має виняткове значення при реалізації правообмежень, властивих покаранням, і виступає базовим як для вирішення завдань кримінально-виконавчого законодавства, так і для охорони прав та законних інтересів засуджених. Що стосується останнього, то таке положення в кримінально-виконавчому законодавстві закріплюється уперше.

Ефективність кримінально-виконавчого законодавства значною мірою залежить від практики його застосування, яке пов'язане з використанням державного примусу в межах законних санкцій. Найперше воно повинно бути справедливим. Принцип справедливості знайшов відображення у Конституції України, зокрема у проголошенні рівності всіх людей перед законом і судом (ст. 24). Головна ідея цього принципу: "рівним за рівне, нерівним за нерівне". Тобто покарання повинно бути справедливим, позбавленим надлишкових каральних елементів і не може перевищувати меж, достатніх для виправлення засудженого. Іншими словами — обсяг встановлюваних під час виконання конкретного покарання обмежень прав і свобод засудженого повинен бути адекватним ступеню його вини та суспільній небезпечності вчиненого злочину.

На думку провідного юриста-практика О. М. Литвака, до реального втілення цього принципу у життя є чимало перешкод. На практиці при застосуванні кримінально-правових норм існує своєрідна селекція обвинувачених та підсудних. Цьому сприяють численні норми про досудове звільнення від кримінальної відповідальності з обставин, що не визнаються реабілітуючими (у зв'язку зі змінами обставин, у зв'язку з передачею винної особи на поруки тощо). Як вважає юрист, така практика порушує встановлене Конституцією України виключне право чинити правосуддя лише судами⁸. Цей висновок ще раз підтверджує необхідність розбудови кримінально-виконавчої системи та кримінально-виконавчого законодавства України на засадах справедливості.

З принципом справедливості тісно пов'язаний принцип рівності засуджених перед законом. Він закріплений у ч. 2 ст. 7 КВК України та виражається в єдиному правовому положенні осіб, які відбувають конкретний вид кримінального покарання або перебувають в однакових умовах відбування покарання в УВП, незалежно від національності, соціального положення, віросповідання та соціально-політичних, демографічних й інших ознак.

Реформування кримінально-виконавчої системи передбачає загальну гуманізацію як самої системи, так і кримінально-виконавчого законодавства. Як відомо, гуманізм конституційного ладу України полягає в закріпленні і гарантуванні Конституцією України такого порядку, який ґрунтується на реальній і всебічній повазі до особи, всебічному забезпеченні прав і свобод людини та громадянина та їх гарантуванні. Конституція України в ст. 3 визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод є, за Конституцією України, головним обов'язком держави⁹.

Принцип гуманізму закріплений і у ст. 28 Конституції України: кожен має право на повагу до його гідності, ніхто не може бути підданий катуванню, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Цей принцип конкретизується у ч. 1 і ч. 2 КВК України проголошенням захисту інтересів особи, суспільства та держави від злочинних посягань, а також запобігання тортурам і нелюдському поводженню із засудженими. Він проявляється також у цілях, які ставить держава при виконанні кримінального покарання — виправленні та ресоціалізації засуджених для повернення їх у суспільство. Під час виконання і відбування покарання, згідно з цим принципом, створюються умови для нормального існування всієї його життєдіяльності.

Закон України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" у ст. 2 також визначає гуманізм основним принципом (поряд із законністю, повагою та дотриманням прав людини і громадянина, позапартійністю, єдиноначальністю, колегіальністю і ін.), а у вимогах до персоналу органів і УВП (ст. 16) зобов'язує їх працівників гуманно ставитися до засуджених і осіб, узятих під варту. Жорстокі, нелюдські або такі, що принижують

⁸ Литвак О. М. Держава і злочинність: Монографія / О. М. Литвак. — К.: Атіка, 2004. — С. 274.

⁹ Конституція України: текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду / огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 102-103.

людську гідність, дії є несумісними зі службою в цих органах і установах.

На такий законодавчій основі можна простежити відмінність між проявами принципів гуманізму й законності у кримінально-виконавчій діяльності. Як уже зазначалося вище, вимоги конституційної законності забезпечується державою за допомогою прийняття нормативних актів, тобто через закріплення їх у нормах кримінально-виконавчого права. У той же час, вимоги гуманізму під час здійснення кримінально-виконавчої діяльності є продуктом суспільної свідомості, зазнають постійних змін у процесі практичної діяльності органів і установ виконання покарань і є справою совісті відповідних посадових осіб.

Можна також цілком погодитись із зауваженнями і висновками С. Г. Пепеляєва — одного із сучасних українських дослідників правового гуманізму про те, що принцип гуманізму в юриспруденції — це реальний вид гуманізму, закріплений в юридично-правових нормах, які регулюють відносини між людьми, між особою і суспільством, громадянином і державою. Правовий гуманізм поширюється не тільки на зміст юридичних норм, а й на усі ті відносини, що належать до поля правового регулювання. Правовий гуманізм як принцип, пов'язаний із системою примусу, покарання, яке має на меті виховання в людині людяного і захищає моральні якості людини, встановлює права й обов'язки в життєдіяльності людини. Правовий гуманізм спрямований на визначення справедливості міри між волевиявленням і відповідальністю особи за свої вчинки перед суспільством, а також міру співвідношення державних і громадських інтересів. Таким чином, правовий гуманізм поєднується з моральним і політичним гуманізмом і виражається через категорії “справедливість”, “рівність”, “свобода”, “відповідальність”, “добро”, “права людини”, “громадські права”, “громадський обов'язок”¹⁰.

Конституційний принцип демократизму (ст. 1 Конституції України) проявляється практично в усіх сферах кримінально-виконавчої діяльності, а також у судовому та відомчому контролі, прокурорському нагляді за діяльністю органів та установ виконання покарань, контролі органів державної влади та місцевого самоврядування, участі громадських організацій у виправленні та ресоціалізації засуджених і ін. Він є визначальним і в КВК України та в багатьох інших нормативно-правових актах кримінально-виконавчої проблематики, прийнятих у результаті колективного обговорення у Верховній Раді України та з урахуванням громадської думки. Це закономірно. Адже основою і гарантом демократизму конституційного ладу України є демократизм Української держави та державних інститутів, передбачених Конституцією України: парламенту, глави держави, уряду, судів та інших органів державної влади і державних організацій, в т.ч. і Державної кримінально-виконавчої служби України, порядок організації та діяльності яких ґрунтуються, насамперед, на принципах демократизму.

Наприклад, у межах ст. 140 Конституції України про права місцевого самоврядування на практиці успішно реалізується демократичний принцип громадського контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань через Спостережні комісії. Відповідно до вимог ст. 5 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.1997 р. (із змінами та доповненнями станом на 06.09.2005 р.), Спостережні комісії входять до системи місцевого самоврядування і здійснюють повноваження органів державної виконавчої влади у сфері виконання кримінальних покарань, а саме:

- 1) здійснюють громадський контроль за дотриманням прав і законних інтересів засуджених осіб, звільнених від відбування покарання;
- 2) сприяють органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених та створенні належних умов для їх тримання, залучення до цієї діяльності громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян;
- 3) організують виховну роботу з особами, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання, та громадський контроль за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання;

¹⁰ Пепеляєв С. Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 “Філософія права” / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2005. — С. 14.

4) надають допомогу в соціальній адаптації особам, звільненим від відбуття покарань¹¹.

З викладеного вище достатньо аргументів для того, щоб стверджувати, що чинна Конституція України системно, тобто логічно і послідовно, закріплює основи конституційного ладу, правовий статус людини і громадянина, форми безпосередньої демократії, гуманізму і соціальної справедливості, загальні засади організації та діяльності органів державної влади, правові основи місцевого самоврядування у сфері кримінально-виконавчого права. З позицій загальної теорії держави і права, можна вести мову про своєрідний демократичний режим (а на практиці — скоріше, про наближення такого режиму) у сфері виконання кримінальних покарань, за якого державна влада здійснюється на основі конституційних базових принципів утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 27 січня 2009 року)*

¹¹ Положення про Спостережні комісії: науково-практичний коментар / Н. Г. Калашник, О. Г. Колб, В. С. Наливайко [та ін.]; за заг. ред. Н. Г. Калашник, О. Г. Колба. — Луцьк: РВВ "Вежа", 2005. — С. 14.